

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

УДК 343.98:343.148:355

П. Є. Антонюк, кандидат юридичних наук,
професор кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ

ВІЙСЬКОВА ЕКСПЕРТИЗА: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

На основі загальної теорії судової експертології проведено критичний аналіз предмета, об'єктів і завдань судової військової експертизи. Докладно розглянуто питання, що виносять на вирішення військової експертизи. Визначено місце військової експертизи в сучасній загальній класифікаційній системі судових експертиз. Запропоновано порядок розроблення окремих механізмів судово-експертної діяльності в разі появи нових родів (видів) судових експертиз.

Ключові слова: предмет експертизи, об'єкт експертизи, експертні завдання, класифікація судових експертиз, судова експертологія, військова експертиза.

На основе общей теории судебной экспертологии проведен критический анализ предмета, объектов и задач судебной военной экспертизы. Детально рассмотрены вопросы, которые выносятся на решение военной экспертизы. Определено место военной экспертизы в современной общей классификационной системе судебных экспертиз. Предложен порядок разработки отдельных механизмов судебно-экспертной деятельности при появлении новых родов (видов) судебных экспертиз.

In the article, on the basis of the general theory of forensic expert science, a critical analysis of the subject, objects and tasks of the forensic military examination was carried out. The issues that are being submitted for the decision of the military expertise are considered in detail. The place of military expertise in the modern general classification system of forensic expertise is determined. The order of development of separate mechanisms of judicial-expert activity at occurrence of new kinds (kinds) of judicial examinations is offered.

Основний принцип розвитку будь-яких наукових знань — зв'язок з практичною діяльністю — викликає дискусію в аспекті врахування наукою потреб практики, вті-

лення наукових розробок у конкретній прикладній діяльності та взаємосприйняття запропонованого емпіричного та апіорного досвіду. Ігнорування наукою потреб практики призводить до втрати нею актуальності та соціальної значущості, а здійснення практичної діяльності без урахування наукових закономірностей — до непередбачуваності результатів.

Судова експертологія, пройшовши нелегкий шлях свого самостійного наукового становлення, на початку XXI сторіччя розробила власну методологію, яка є основою для класифікації судових експертиз, визначення компетенції судових експертів, розробки сучасних експертних технологій.

На думку О. Р. Росинської, предметом судової експертології на сучасному етапі є:

- теоретичні, правові та організаційні закономірності здійснення судово-експертної діяльності в цілому;

- закономірності виникнення, формування та розвитку класів, родів і видів судових експертиз та їх окремих теорій на основі єдиної методології, уніфікованого понятійного апарату та урахування постійного оновлення і видозміни судово-експертних знань;

- засноване на пізнанні цих закономірностей, єдине для всіх видів судочинства правове та організаційне забезпечення судово-експертної діяльності, єдині уніфіковані експертні технології, стандарти експертних компетенцій і сертифікованих експертних лабораторій [1, с. 26—27].

Важливість єдиного методологічного підходу до виникнення, формування та розвитку класів, родів і видів судових експертиз зумовлена встановленим в Україні організаційно-правовим порядком здійснення судово-експертної діяльності [2; 3] та процесуальним значенням висновків експертів у всіх видах судочинства. Вбачається, що і формування нових видів (родів) судових експертиз має відбуватися саме на основі розробленого судовою експертологією методологічного підходу, що дозволило б їм посісти логічне місце в загальній класифікаційній системі вже існуючих класів, родів і видів судових експертиз.

На наш погляд, прикладом спірності дотримання принципу єдиного методологічного підходу до формування нового виду судових експертиз є поява самостійного класу судових експертиз — військової експертизи, запровадженої наказом Міністерства юстиції України від 27.07.2015 р. № 1350/5, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 29.07.2015 р. за № 915/27360.

Дослідження в галузі судової експертології демонструють, що сучасні класифікації судових експертиз відбуваються не за методами експертних досліджень, а за об'єктами дослідження в сукупності із завданнями, які вирішують. При цьому виокремлюють два магістральних напрями, за якими здійснюють генезис судових експертиз [1, с. 27]:

- 1) процес укрупнення (з виду (підвиду) — у рід, з роду — у клас): поява нового виду експертизи всередині вже існуючого виду за рахунок актуалізації або видозміни об'єктів, які раніше досліджували рідко, формування якісно нових експертних технологій, розширення можливостей експертизи;

- 2) процес розділення: з класу — на роди та види.

Крім того, необхідність вирішення комплексу якісно нових загальних експертних завдань зумовлює появу нових об'єктів дослідження, що може бути передумовою формування нового класу або роду судових експертиз, а не виокремлення їх

з уже існуючих (що, власне, й спостерігається стосовно нового класу судових експертиз в Україні — військової експертизи).

Для правильного розуміння місця військової експертизи в загальній системі судових експертиз необхідно мати чітке уявлення про зміст принаймні трьох її основних складових (як і складових будь-якого виду експертизи, що мають суттєве значення не лише для теорії судової експертизи, а й для процесуальної судово-експертної діяльності та визначають єдиний методологічний підхід до класифікації судових експертиз):

- предмет експертизи;
- об'єкти експертизи;
- основні завдання та спеціальні знання для їх вирішення.

Предмет експертизи як категорії практичної діяльності є об'єктом уваги багатьох вчених-криміналістів, серед яких Т. В. Авер'янова, В. Д. Арсеньєв, Р. С. Белкін, О. О. Бондаренко, А. І. Вінберг, В. Г. Гончаренко, Ю. Г. Корухов, І. В. Гора, Н. І. Клименко, В. К. Лисиченко, В. Г. Лукашевич, В. С. Митричев, Д. Я. Мирський, О. М. Моїсєєв, Г. М. Надгорний, Ю. К. Орлов, І. В. Пиріг, Г. В. Прохоров-Лукін, О. Р. Росинська, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, В. В. Седнев, Е. Б. Сімакова-Єфремян, І. Я. Фрідман, В. М. Шерстюк, О. Р. Шляхов, М. Г. Щербаковський та ін.

М. Г. Щербаковський пропонує на сучасному етапі під предметом експертизи як видом практичної діяльності розуміти інформацію про подію (злочин), отриману експертом у результаті дослідження на основі спеціальних знань окремих властивостей наданих на експертизу об'єктів [4, с. 202].

Наведене визначення наглядно демонструє логічний зв'язок між предметом експертизи та її об'єктами — носіями інформації про певні обставини. І хоча Закон України «Про судову експертизу» визначає судову експертизу як «дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів...», але, керуючись загальним методом пізнання, можна дійти висновку, що явища і процеси досліджують через їх матеріалізовані причини і наслідки — об'єкти матеріального світу, що містять інформацію про певні події, у вигляді їх окремих ознак і властивостей, спричинених подією, яку встановлюють (досліджують). Тобто об'єктами експертизи завжди є певні об'єкти матеріального світу [2].

Інформацію, яка виникає в об'єктах зовнішнього середовища в результаті певних дій, прийнято поділяти на три види [5, с. 22]:

- особистісна (про суб'єкт, що залишив певні сліди);
- предметна (про використані (застосовані) предмети, засоби тощо);
- операційна (про здійснені дії).

Завдання експертизи в судовій експертології розглядають як коло закономірностей, на яке спрямована пізнавальна діяльність експерта. Загальноприйнятим є поділ експертних завдань на ідентифікаційні та неідентифікаційні (діагностичні, класифікаційні, ситуаційні, реставраційні тощо) [6, с. 15—16]. Відповідно до об'єктів і завдань визначають коло спеціальних знань (сукупність певних галузевих знань), на основі яких пізнають закономірності властивостей об'єкта дослідження.

Виходячи із характеристик запропонованих структурних складових експертизи, доцільно проаналізувати суть військової експертизи.

У науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства

юстиції України від 08.10.98 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5; далі — Рекомендації) визначено лише основні завдання військової експертизи (п. 9.1 р. IX):

- встановлення обставин застосування та дій військових формувань;
- встановлення обставин, що призвели до настання тяжких наслідків, загибелі людей (військовослужбовців, працівників Служби безпеки України, Збройних Сил України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної гвардії України та інших представників міністерств і відомств, цивільного населення), втрати озброєння, військової техніки, об'єктів державної влади та інфраструктури, особистого майна громадян під час застосування військових формувань;
- встановлення відповідності дій (бездіяльності) посадових осіб вимогам керівних документів (покладених обов'язків) [3].

Зазначені завдання в цілому можна розглядати як такі, що відповідають загальноприйнятій класифікації: перше завдання за формулюванням має діагностичний характер, два інших — ідентифікаційний. За своєю суттю зазначені завдання є неконкретизованими, узагальненими. Якщо розглядати військову сферу як галузь людської діяльності, то задекларовані завдання сприймаються як соціологічний аналіз однієї зі сфер людської діяльності — менеджменту у військовій галузі, а не як напрям застосування спеціальних знань.

Вирішення зазначених експертних завдань суб'єктами судово-експертної діяльності, на наш погляд, підміняє собою процес доказування: збирання, перевірки та оцінки доказів з метою встановлення конкретних обставин, що мають значення для провадження (справи). Керуючись запропонованою логікою, можна стверджувати про формування самостійних класів експертиз, виходячи зі сфери людської діяльності: освітня, господарська, громадська, політична тощо.

У п. 9.2 р. IX Рекомендацій наведено орієнтовний перелік запитань, на які може відповісти військова експертиза, що в сукупності дають уявлення стосовно предмета військової експертизи як кола фактичних даних, які може встановити експерт на основі своїх спеціальних знань, дослідивши надані об'єкти [3]. Аналіз запропонованих орієнтовних запитань дозволяє сформулювати такі сентенції:

– деякі запитання виходять за межі заявлених основних завдань експертизи. Наприклад, запитання: «Чи перебувають виявлені порушення у причинно-наслідковому зв'язку з настанням тяжких наслідків, які призвели до загибелі військовослужбовців (працівників) та інших осіб, втрати озброєння та військової техніки?» належить до ситуаційних експертних завдань;

– відповіді на деякі запитання не потребують спеціальних знань, зокрема військового мистецтва, а передбачають лише аналіз відповідної організаційно-управлінської документації, наприклад: «На яких посадових осіб (командирів, начальників) було покладено підготовку підрозділів, що залучалися до виконання бойових завдань, та здійснення контролю за їх готовністю; відповідність їх покладання вимогам керівних документів?» або «Які заходи вживалися з метою запобігання оточенню та виведенню з оточення частин і підрозділів, які були задіяні до виконання бойових завдань і потрапили в оточення?»;

– надання відповіді на окремі запитання потребує не лише певної галузі знань, зокрема військового мистецтва, а й передбачає володіння економічними, політичними, правовими знаннями тощо, наприклад: «Чи мали (могли мати) негатив-

ні наслідки для обороноздатності держави та боєздатності Збройних Сил України рішення про ліквідацію (розформування, скорочення) окремих родів військ, з'єднань, військових частин та підрозділів?»;

– пошук відповідей на окремі запитання підмінє собою процес доказування за його пізнавальною суттю, наприклад: «Чи був виконаний передбачений нормативними актами порядок опрацювання, коригування та виконання бойових завдань?» або «Чи відповідали фактичні дії відповідних посадових осіб оперативній обстановці, що склалась на момент виконання бойового завдання?», а також «Дії (бездіяльність) яких посадових осіб, що здійснювали планування та проведення операції щодо розгрому незаконних збройних формувань (противника), перебувають у причинному зв'язку з настанням тяжких наслідків, що призвели до загибелі військовослужбовців (працівників) та інших осіб, втрати озброєння та військової техніки?»;

– окремі запитання мають суто правовий характер, для надання відповідей на які згідно зі ст. 242 Кримінального процесуального кодексу України [7] не допускається проведення експертизи, наприклад: «Чи відповідали вимогам нормативних (керівних) документів, а також обстановці бойові документи (плани) за видами забезпечення частин та підрозділів, які залучалися до виконання бойового завдання?» або «Чи відповідають нанесені графічні зображення на робочих картах командирів усіх рівнів поставленим завданням з ведення бойових дій (виконання бойових завдань)?».

Крім того, на відміну від інших видів судових експертиз, розробник Рекомендацій не конкретизував об'єкти дослідження військової експертизи, що призводить до певних інтерпретацій. Так, В. Т. Чупрун вважає, що об'єктами судової військової експертизи можуть бути текстові та графічні документи (стандартні на паперових носіях і електронні), відео- та аудіо записи, фотознімки та інші носії інформації різної природи [8, с. 216]. У будь-якому разі об'єкти військової експертизи не є специфічними та унікальними за своєю природою.

Відсутність чітко визначених об'єктів військової експертизи та конкретизованих завдань не дозволяють сформулювати уявлення про предмет судової військової експертизи як певну інформацію про подію (фактичні дані), що можуть бути отримані експертом в результаті дослідження на основі спеціальних знань окремих властивостей наданих на експертизу об'єктів, який би відокремлював військову експертизу від інших видів (родів) судових експертиз.

З огляду на викладене вище вважаємо, що формування військової експертизи як самостійного класу судових експертиз відбулося з порушенням методологічних засад, розроблених судовою експертологією, та еволюційних шляхів генезису нових видів судових експертиз. Це могло б бути виправдано специфічністю об'єктів дослідження, але проведений аналіз засвідчив відсутність такої унікальності не лише стосовно об'єктів дослідження, а й стосовно експертних завдань. При цьому, звичайно, не можна заперечувати права на розвиток військової експертизи як такої, але її формування має відбуватися в межах методологічних засад судової експертології. У цьому аспекті вбачається логічним поява відповідних досліджень у межах виду або роду судових експертиз (наприклад, військово-лікарська експертиза), або шляхом розширення об'єктів і завдань уже існуючих класів експертиз, визначених наказом Міністерства юстиції України від 27.07.2015 р. № 1350/5 у вигляді відповідних змін до Рекомендацій [9]:

- екологічної (п. 8.2 р. VIII);
- товарознавчої (п. 3 р. IV);
- експертизи зброї та слідів і обставин її використання (гл. 4 р. I).

Крім зазначеного, існують проблеми і з науково-методичним та інформаційним забезпеченням військової експертизи. З огляду на відсутність методики проведення судової військової експертизи виникають сумніви щодо наукової обґрунтованості результатів такої експертизи та можливості їх використання в судочинстві як джерела доказів [10]. Проте нині вже 10 судових експертів атестовані з експертної спеціальності «16.1 Військові дослідження» [11]. Усі вони є працівниками державних спеціалізованих установ:

- 4 — Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України;
- 6 — Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України.

Натомість в Експертній службі Міністерства оборони України немає судових експертів з цієї спеціальності.

Зрозуміло, що часто-густо ми є свідками, коли реальні потреби практики випереджають науку (особливо помітним це явище стало у зв'язку з прискоренням темпів технологічного розвитку людства). Але проблема розвитку військової експертизи не підпадає під цю тезу, так само як і принцип «нагальної доцільності», продиктований суспільною діяльністю, не може стати єдиним принципом розвитку наукових знань. Наука має враховувати практику і певною мірою пристосовуватися до неї, в жодному випадку не поступаючись при цьому науковими законами свого розвитку.

Слушною є думка О. Р. Росинської, що в умовах сучасної теорії судової експертології для нових родів і видів судових експертиз необхідно [1, с. 28]:

- визначити предмет судової експертизи;
- конкретизувати та типізувати експертні завдання;
- сформулювати на основі типових експертних завдань перелік питань, які ставлять на вирішення експертизи;
- уособити та класифікувати об'єкти експертного дослідження;
- вибрати методи з відповідної галузевої науки та визначити їх специфіку;
- розробити експертні технології відповідно до стадій експертного дослідження;
- сформувати термінологічний апарат відповідної класифікаційної групи судової експертизи;
- розробити технологію підготовки висновку експерта.

Саме такий порядок розвитку процесів забезпечить якість оцінки висновків експертів слідчим і судом. Інакше існує ризик повернутися до часів, коли оцінка висновку експерта судом відбувалася через оцінку особи самого судового експерта.

Список рекомендованої літератури

1. *Россинская Е. Р. Судебная экспертология как методологическая основа классификации судебных экспертиз и экспертной компетенции* / Е. Р. Россинская // Судебная экспертиза Беларуси. — 2016. — № 2 (3), октябрь 2016. — С. 26—29.

2. Закон України «Про судову експертизу» : станом на 06. груд. 2016 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

3. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» від 08.10.98 р. № 53/5 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

4. Щербаківський М. Г. Предмет судової експертизи [Електронний ресурс] / М. Г. Щербаківський // Форум права. — 2016. — № 5. — С. 199—203. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_5_34.pdf.

5. Криміналістика : учебник / [под ред. А. Г. Филиппова (отв. редактор) и А. В. Волынского]. — М. : Изд-во «Спарк», 1998. — 543 с.

6. Клименко Н. І. Судова експертологія. Курс лекцій : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Н. І. Клименко. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. — 528 с.

7. Кримінальний процесуальний Кодекс України : станом на 16 берез. 2017 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page>.

8. Чупрун В. Т. Щодо введення нового виду судової експертизи — «військова» [Електронний ресурс] / В. Т. Чупрун // Теорія та практика судової експертизи та криміналістики. — 2015. — Вип. 15. — Режим доступу : hniise.gov.ua/user_files/File/sbornik/2015/PDF/28.pdf.

9. Наказ Міністерства юстиції від 27.07.2015 р. № 1350/5 «Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08.10.98 р. № 53/5» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0915-15>.

10. Реєстр методик проведення судових експертиз [Електронний ресурс]. — Режим доступу : rmpse.minjust.gov.ua.

11. Реєстр атестованих судових експертів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : rase.minjust.gov.ua.